

ÎNCEPUTURILE PENETRAȚIEI GRECO-LEVANTINE ÎN MOLDOVA ÎN EPOCA EVULUI MEDIU

Elisabeta Sadagurschi

Legăturile populației de pe actualul teritoriu al țării noastre cu lumea grecească sunt mult mai vechi. În epoca Evului Mediu aceste legături se amplifică, se produce o pătrundere a elementului greco-levantin pe mai multe căi: religioasă, economică, social-politică.

Pătrunderea elementelor greco-levantine este demonstrată de prezența lor, în perioada de care ne ocupăm, în ierarhia ecleziastică și politică, precum și în viața economică a Țărilor române.

Pe cale religioasă au existat mai multe elemente care au favorizat pătrunderea levantinilor în Moldova.

În primul rând, după formarea statului de sine-stătător, Moldova, domnii care au urmat la conducerea lui, simțeau nevoia unui cărmuitor al bisericii, a unui înalt ierarh. Astfel, știm ca până la 26 septembrie 1387, Petru Mușat depune jurământ de credință regelui polon. Pentru primirea acestui jurământ era nevoie de un episcop ortodox. Din moment ce se recurge la Kiprian al Kievului¹, rezulta concluzia că Moldova nu avea un asemenea înalt ierarh.

Apoi, existența unui înalt ierarh în Moldova era impusă și de necesități de ordin politic. În concepția politică a domnului, Petru Mușat, recunoașterea cererii de înființare a unei mitropolii în Moldova însemna recunoașterea independenței statului și înlăturarea pretențiilor de suveranitate polonă asupra Moldovei, care din punct de vedere religios ținea de Halici. Înființarea mitropoliei și alegerea mitropoliților necesita învoirea Patriarhiei din Constantinopol. Din această cauza vor începe demersurile către aceasta. Patriarhia va lua în seamă cererea de a înființa o mitropolie în fruntea căreia se gândise să impună, potrivit obiceiului, un grec². Domnul și boierii țării nu accepta amestecul patriarhiei dorind un ierarh local. Conflictul va lua sfârșit în timpul lui Alexandru cel Bun (1400-1431) prin recunoașterea lui Iosif ca mitropolit, ca unul care era din partea locului³. Succesorul lui Iosif a fost Macarie. Patriarhul Eftimie (1410-1416) refuza recunoașterea lui Macarie ca mitropolit, interzicându-i accesul în capitală⁴, ceea ce ne determină să credem că și acesta ar fi fost tot un ierarh local. Numai după Macarie în scaunul de mitropolit a fost Damian, un înalt Ierarh grec⁵.

Deci, Moldova devine o provincie ecleziastică a Patriarhiei de Constantinopol, într-o vreme în care Bizanțul încerca să compenseze decăderea sa politică și

îngustările teritoriale suferite, prin extinderea jurisdicției Marii Biserici asupra teritoriului unor tinere formațiuni politice.

Având dreptul de a întări subdiaconi și diaconi, de a hirotonisi preoți, Damian a jucat un rol important în pătrunderea grecilor în Moldova. Aceleași lucru îl vor face și ceilalți mitropoliți de origine greacă care vor urma în scaunul de mitropolit al Moldovei.

Venirea grecilor în Moldova a fost de la început îngreunată de faptul că liturgia se ținea în limba slavă. La aceasta se adaugă și rezistența domnului și a țării împotriva întinderii jurisdicției patriarhiei.

Sunt momente când biserica Moldovei iese de sub jurisdicția patriarhilor Orientului ortodox. Un astfel de moment este cel din timpul domniei lui Ștefan cel Mare. În timpul lui, domnia preia grija ajutorării mănăstirilor athonite⁶.

Închinarea de mănăstiri constituie alt element care contribuie la pătrunderea grecilor în Moldova. Astfel, în 1934, "Isac de Rusoclahia" închină două mănăstiri patriarhului care le accepta ca stavropighii⁷. Stavropighia presupunea timiteria de călugări greci spre a administra bunurile acestor mănăstiri.

Țările Române au întreținut legături directe cu lumea grecească prin intermediul mănăstirilor de la Muntele Athos către care mergeau numeroase ajutoare care se materializau prin donații de vase sacre și veșminte, prin plăți de datorii colosale a diferitelor mănăstiri, prin reparații de mănăstiri⁸. Se mai materializau și prin danii de moșii. Alexandru cel Bun este cel care inaugurează sistemul daniilor către mănăstirile asuprite de turci. La 1429, închina mănăstirii Zograf câteva mănăstiri din Basarabia⁹. Pentru ridicarea celor donate către mănăstirile din Muntele Athos și altele din Orientul ortodox erau trimiși călugări greci. Aceștia au preferat de cele mai multe ori, să rămână aici, nu numai pentru faptul că legile bisericești sunt mai puțin aspre, dar și pentru faptul că mănăstirile noastre dispuneau de mari bogății...

Căderea Constantinopolului determină creșterea numărului celor care vin în Țările române. Chiar patriarhii, în aceasta perioadă, inaugurează seria călătorilor prin țările străine. Care este motivul care determina aceste călătorii? Acum se ivesc o mulțime de pretendenți la scaunul patriarhal. Ei încep să mituiască pe înalții dregători ai împărăției otomane și ajung să cumpere pe bani această înaltă catedră¹⁰. Desele schimbări de patriarhi, sumele colosale făcute de candidați dregătorilor turci, aduseră pe cea mai mare parte din acești candidați la o extremă sărăcie și de aici nevoia în primul rând, de a recurge la împilarea clerului inferior și a oamenilor de rând. Dar când nici aceștia n-au mai putut plăti, înalții prelați s-au hotărât să facă acele călătorii

prin țările străine, de care am amintit mai sus, pentru a căuta "cloșca cu puii de aur"...

Atenția principală este îndreptată spre Țările române, pentru faptul că pe atunci țările noastre se bucurau de o poziție strălucită față de celelalte popoare din Peninsula Balcanică. Erau singurele țări care aveau domni creștini, apoi, așa cum am mai arătat, domnitorii români începuseră încă de mult a ajuta clerul ortodox din Orient. Pentru aceste motive domnii români au început a fi considerați ca urmașii vechilor imperatori bizantini¹² și ochii tuturor nemulțumiților și lipsiților, au început să se îndrepte către dâșii. De aici înainte patriarhii, mitropoliții, episcopii și călugării greci vor începe să vină în Țările române după mila pentru strângerea sumelor de care aveau nevoie. Ei erau primiți de români și ajutați cu multă dăruire pentru motivele că erau frați de aceeași credință, de pe o parte, iar pe de altă parte, pentru faptul că erau persecutați. Vestea despre ospitalitatea românească și binefacerile domnitorilor români, făcea ca aceștia să sosească în număr tot mai mare¹³.

Călugării greci, profitând de influența colosală a patriarhilor și episcopilor greci, care vizitau foarte des Țările române, vor reuși în scurt timp să acapareze numeroase bogății și să pătrundă în țară.

Apoi mai exista un element de care se leaga începuturile penetrației greco-levantine în Moldova. Reprezentanții Patriarhiei veneau în nordul Dunării nu numai din cauza cuceririlor turcești în Balcani, ci și mai ales ca reprezentanți ai ortodoxismului într-o regiune vizată de catolicism. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Patriarhia a făcut eforturi disperate de a menține biserica Moldovei sub autoritatea sa. Ea a avut de înfruntat o puternică propagandă catolică ca urmare a pierderii unor însemnate teritorii de către scaunul papal. Noua propagandă catolică viza și Moldova. Ca urmare se iau măsuri și pentru reorganizarea bisericii catolice din această țară. La 1572 este ales episcop catolic, cu sediul la Bacău, un grec din Chios, Ieremia Arsenghi¹⁴. Propaganda catolică a determinat o puternică reacție din partea Răsăritului ortodox și un nou motiv de pătrundere a grecilor în Țările române. Astfel, la 1594, fusese trimis în părțile noastre de către patriarhul Alexandriei, Meletie Pigas, ca singhel în Rusia polonă, Kiril Lucaris¹⁵. Misiunea acestui trimis patriarhal consta în stăvilirea prozelitismului catolic.

Considerăm că elementele prezentate până acum sunt cele care determină începuturile penetrației greco-levantine în Moldova pe cale religioasă.

La sfârșitul secolului al XVI-lea în Moldova încep închinările de mănăstiri. Închinarea constituie o nouă formă a legăturilor cu lumea grecească, contribuind la o pătrundere masivă a grecilor în Moldova mai ales în secolul al XVII-lea.

Așa cum am arătat, elementele greco-levantine pătrund în țările române și pe cale economică.

Începuturile pătrunderii greco-levantinilor în Moldova pe cale economică în epoca Evului Mediu, sunt legate de comerțul de tranzit care se desfășura pe drumurile din Moldova. Sub Paleologi, italienii sunt cei care reușesc să dețină un rol preponderent în Mediterana și Marea Neagră¹⁶. Din centrele comerciale de la Marea Neagră se deschid drumuri spre nord. O importanță deosebită a avea drumul tătarăsc care la sfârșitul secolului al XIV-lea este părăsit, deschizându-se o variantă a lui prin Țările române până la Liov. Drumul moldovenesc¹⁷, cale comercială de importanță internațională, reprezenta un debuseu al produselor orașelor hanseatice și flamande spre Orient, iar în direcția inversă a produselor orientale spre Europa centrală. În legătură cu aceste drumuri Cetatea Alba era ultimul loc de tranzit pentru mărfurile pe care negustorii moldoveni și galițieni le duceau în Crimeea, Asia Mica și Peninsula Balcanică, și primul loc de descărcare pentru mărfurile aduse prin Caffa de la tătari și genovezi și le exportau prin Moldova în apus.

Grecii, buni navigatori și negustori, vor fi atrași de activitatea comercială din porturile Mării Negre și vor reuși să transforme comerțul desfășurat de ei într-un mijloc de penetrație în Moldova.

Pătrunzând pe cale economică, elementele greco-levantine nu vor întâmpina rezistența în Țările române, comerțul aducând un venit considerabil acestora. Sunt acordate privilegiile comerciale negustorilor străini care conțin prevederi privind normele de desfășurare a comerțului. Ruina comerțului grăbește decăderea politică a Moldovei în veacul al XVI-lea, perioada în care tata nu mai poate opune turcilor o împotrivire serioasă, mai ales din cauza lipsei de mijloace financiare¹⁸.

Cucerirea Constantinopolului a întrerupt pentru puțin timp activitatea negustorilor greci în Moldova. Cucerirea avea să schimbe caracterul Constantinopolului. Nu numai pentru a înlocui pe cei care cauzează în timpul apărării și al măcelului "legal"¹⁹ de trei zile, dar pentru a avea o capitală plină de lume, Mahomed al II-lea va popula din nou orașul cucerit. În privința naționalității și a religiei fu destul de mărinimos²⁰. Pe lângă greci, orașul a fost colonizat cu armeni, evrei și italieni. Cu timpul, din ce în ce mai mulți greci au venit de bună voie ca să se folosească de înlesnirile pe care orașul renăscut în strălucire le prilejuia neguțătorilor și meseriașilor. Grecii, armenii, evreii și italienii negustori prin excelență, stabiliți în capitală, erau oameni pe care Imperiul otoman avea nevoie în exploatarea economică a noilor regiuni cucerite sau vizate cu scopul de ale subordona intereselor sale.

În cursul veacului al XVI-lea, grecii ajung stăpâni ai economiei Imperiului otoman, nu atât datorită culturii lor, cât mai ales prin aceea ca ei formau grosul

orașenilor din principalele porturi ale împărăției turcești²¹. Grecii intra în legătură cu țările din apus, în care încep relațiile capitaliste, și formează o categorie de negustori bogați, un patriciat orașenesc în Imperiul otoman, care pune cu încetul stăpânire pe întreaga viață economică a imperiului.

În această perioadă, pătrunderea grecilor în Țările române s-a făcut, pe de o parte, prin venirea negustorilor greci în rândurile boierimii acestor țări, încuscrindu-se cu familiile boierești române și câpătând moșii, pe de altă parte, însuși negoțul Moldovei și Țării Românești cade în mâinile grecilor deoarece exploatarea economică a produselor celor două țări de către Imperiul otoman se face prin mijlocirea negustorilor greci.

Cucerirea orașelor comerciale de pe coasta Mării Negre constituie alt eveniment care a ușurat pătrunderea elementelor greco-levantine în Moldova. Aceasta este și cauza care a contribuit mai mult la decăderea comerțului pe drumul moldovenesc. Prin căderea orașelor comerciale de pe coastele Mării Negre sub stăpânirea turcilor: Caffa în 1475, Chilia și Cetatea Alba în 1484. Marea Neagră devine un lac turcesc, rezervat flotei otomane. În Polonia, Liovul decăzu. Italienii dispar din Moldova și din Polonia. Locul negustorilor italieni fu luat atunci de greci²²

Aceștia, aproape cu totul absenți în legăturile de negoț din veacul al XIV-lea, în Polonia și Moldova, se fac tot mai numeroși în secolul al XVI-lea și al XVII-lea²³

În concluzie, putem spune că în secolul al XVI-lea au fost create toate condițiile pentru o pătrundere masivă a grecilor și pe cale economică în Moldova, fenomen ce se va amplifica îndeosebi în secolele următoare.

Despre pătrunderea elementelor greco-levantine în Moldova, pe cale economică, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, ne vom ocupa într-un capitol următor.

Acum ne rămâne să arătăm în capitolul de față începuturile pătrunderii elementelor greco-levantine în Moldova, în perioada Evului Mediu, pe cale social-politică.

Calea social-politică completează calea religioasă și economică a penetrației greco-levantine în Moldova. Considerăm că începuturile pătrunderii pe aceasta cale sunt strâns legate de începuturile relațiilor externe ale Moldovei cu Imperiul otoman. La sfârșitul secolului al XV-lea, buna desfășurare a relațiilor politice cu Imperiul Otoman necesita înființarea unei noi instituții prin care domnul își desfășura politica sa externă, iar Poarta controla fidelitatea domnului moldovean. Instituția nou creată era cea a ostaticilor²⁴ Potrivit vechilor tratate încheiate cu Poarta – a capitulațiilor – domnii noștri trimiteau la Poarta unul dintre fiii lor, de preferință cel mai mare, împreună cu șase copii de boieri. Aceștia trimiși își făceau educația la Constantinopol,

iar la întoarcerea lor în țară își luau pe prietenii lor care, de cele mai multe ori, erau greci sau turci²⁵

Ostaticii pot fi considerați primele noastre capuchehai într-o primă fază când cele două instituții se confundau (a ostaticilor și capuchehailacului). Primul nostru ostatic la Poarta a fost Alexandru²⁶, fiul lui Ștefan cel Mare.

Datorită avantajelor materiale și politice, această dregătorie este încet acaparată de greci, cu sau fără voia domnului, lăsându-le chiar și moștenire. Concludentă în acest sens este afirmația potrivit căreia "această boierie o aveau grecii cei mari"²⁷

De aici se poate desprinde faptul că agenții diplomatici ai domnului încep să fie recrutați din rândul grecilor înlesnindu-se astfel pătrunderea lor în țară întrucât, ca o recunoaștere a serviciilor aduse, agenții diplomatici erau răsplătiți de domni cu sume de bani, moșii, chemați în țară unde li se ofereau dregătorii, în numeroase cazuri fiind acceptați în familia domnească.

În secolul al XVI-lea, după căderea Moldovei sub dominație otomană, penetrația grecească pe cale social-politică se intensifica. În această perioadă grecii "deveniră" stăpâni din slugi, ce erau mai înainte și poruncitori mândri din smeriți ascultători, prin două împrejurări, care îi urcară din pulbere la mărire și onoruri neauzite. Aceste împrejurări sunt: cunoștința limbilor străine și daravelile bănești²⁸

Ei reușeau să aibă cuvântul hotărâtor chiar în politica externă a Imperiului. Turcii, convingându-se ca talentele militare și disciplina spahiilor nu ajung pentru menținerea imperiului, ca cele mai însemnate succese se pot câștiga nu de generali învingători, ci de diplomați alibi, recurg la cultura și inteligența supușilor lor greci, încredințându-le diferite slujbe și în special de dragomani²⁹

Conducând politica externă a Imperiului, ei aveau o influență covârșitoare în numirea domnilor români și chiar în cârmuirea țărilor dunărene ușurând și mai mult pătrunderea lor în Moldova.

Greco-levantinii pătrund în Moldova și în calitate de creditori ai domnului. Consecința imediată a instaurării dominației otomane asupra Moldovei a fost amestecul tot mai insistent al turcilor în viața politică a țării. La început, domnii Moldovei erau aleși dintre nobilii țării printr-o alegere generală ce urma să fie încuviințată de către sultan. Mai târziu, marele vizir e cel ce face alegerea sau mai degrabă închiriază celui care dă mai mult funcția de domn al Moldovei. Pentru încuviințarea apoi pentru închiriere, viitorii domni ai Moldovei trebuiau să plătească mari sume de bani pe care le împrumutau de la greci și negustorii italieni din Constantinopol³⁰ Mai mult decât atât, li se oferea greco-levantinilor posibilitatea, prin banii de care dispun, să ajungă ei domni ai Moldovei.

Grecii, cunoștințe ale domnului, pătrund în număr și mai mare în Moldova, dacă ținem cont și de faptul că turcii, din necesitatea menținerii dominației lor fără accidente, au impus regula potrivit căreia domnii trebuiau nu numai numiți, fără excepție, de Poartă, dar și schimbați cât mai des. În felul acesta, de fiecare dată, cu noul domn ajuns la conducerea Moldovei, apar și noi elemente greco-levantine ținând cont de faptul că, creditorii nu rămân mereu aceleași persoane.

Din cele relatate până acum se poate deduce faptul că după căderea Moldovei sub dominație otomană, penetrația greco-levantină pe cale social politică ia amploare ajungând să fie precumpănitoare în secolele următoare, lucru ce-l vom arata pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea într-un capitol următor.

În concluzie, putem spune că începuturile penetrației greco-levantine în Moldova, în epoca Evului Mediu, sunt determinate de factori de ordin intern și extern.

Pe cale religioasă, începuturile penetrației elementelor greco-levantine se leagă de înființarea Mitropoliei Moldovei, lucru impus de rațiuni de ordin politic.

Pe cale economică, începuturile penetrației elementelor greco-levantine, sunt legate de comerțul de tranzit care se desfășura prin Moldova.

Pe cale social-politică, începuturile sus arătate, sunt determinate, de necesitățile de a întreține legături diplomatice cu străinătatea.

Factorul extern, care determina o pătrundere masivă a elementelor greco-levantine în Moldova pe toate căile, este pătrunderea turcilor în Europa.

RÉSUMÉ

Le commencement de la pénétration gréco-levantin en Moldavie au Moyen-Âge

Les rapports de la population qui habitait sur le territoire de notre pays avec le monde grec sont plus vieux. Au Moyen-Âge ces rapports se sont amplifiés et on a eu lieu la pénétration de l'influence gréco-levantin par plus de voies: religieuse, économique, sociale-politique.

Cette pénétration est démontrée de leur présence dans cette époque historique: dans l'hérarchie ecclésiastique et dans la vie économique des Pays Roumains.

Dès le début, sur la voie religieuse, après la constitution de l'État Moldavie, les princes régnants ont désiré créer une institution supérieure de l'église orthodoxe en leur pays. L'Église centrale, le patriarchat de Constantinopol a accepté ça, mais le chef de cette église, le patriarche devait être Grec.

Donc, le premier patriarche grec sera Damian. Lui, il a eu un rôle très important pour la pénétration des grecs en Moldavie. Et les autres aussi.

À la fin du 16ème siècle, la donation des monastères sera aussi un élément qui conduira à la pénétration des Grecs en Moldavie. Ainsi, en 1934, Isac de Rusoclahia va faire une donation de deux monastères au patriarche du Constantinopol. Les deux états roumains ont entretenu des rapports directs avec le monde grec à l'aide des monastères du Mont Atos où ils ont envoyé d'argent, des vases saints, des vêtements etc.

Les abbayes du Mont Atos, pour prendre ces donations, ont envoyé des moines grecs. Ceux-ci réussiront d'accaparer beaucoup de richesses et puis de

rester dans ces pays-là. Les représentants de l'Église Orthodoxe de Constantinople sont venus aussi en Moldavie pour protéger cette région de la propagande catholique.

Le début de la pénétration économique des gréco-levantins au Moyen-Âge en Moldavie est lié du négoce en transit sur la terre de la Moldavie.

Sous les Paleologi, les italiens ont réussi d'avoir un rôle très important dans les pays de la Méditerranée et de la Mer Noire. D'ici, de ces centres commerciales, se sont ouverts des chemins vers le Nord. Très important a été le chemin tatar et puis la route moldave qui a lié les villes du Nord (flamandes) avec l'Orient et les villes du levant avec l'Europe Centrale.

La Cité Blanche a été le dernier lieu de transit pour les marchandises que les commerçants moldaves et de Galitzia les ont apportées en Crimée, en Asie et dans la Péninsule Balcanique. Ici a été le premier lieu où ont été déchargées les marchandises apportées de Caffa par les Tatars et exportées vers l'Ouest.

Les Grecs, bons navigateurs et commerçants, ont été attirés par les activités commerciales des ports de la Mer Noire et ils ont réussi transformer le commerce dans un moyen de pénétrer la Moldavie.

Le commerce dans ces pays va apporter une rente considérable et pour ça les grecs commerçants ont reçu plus d'avantages.

Au 16ème siècle, les grecs sont devenus les patrons de l'économie de l'Empire Ottoman. Ils ont occupé les villes de la Mer Noire : Caffa, Chilia, La cité Blanche et, aussi, la Mer Noire est devenue un lac turc. Ainsi les commerçants grecs ont pris les lieux des autres commerçants en 16ème et 17ème siècles. Ce phénomène va être amplifié.

Les éléments gréco-levantin sont entrés en Moldavie, au Moyen-Âge par la voie sociale-politique, aussi.

Celle-ci complète les autres voies présentées avant ça.

Les commencements de cette pénétration sont liés des relations de la Moldavie avec l'Empire Ottoman.

À la fin de 15ème siècle a été créée une nouvelle institution après laquelle le prince régnant a déroulé sa politique extérieure. Elle s'est appelée des otages.

Les princes régnants ont envoyé à la Sublime Porte l'un de ses fils, le plus grand accompagné de ses enfants de boyards.

Ceux-ci ont fait leur éducation à Constantinople et après, quand ils sont revenus à la maison, en Moldavie, ils ont apporté avec eux leurs amis grecs ou turcs.

Le premier otage de la Moldavie a été Alexandru, le fils d'Etienne le Grand.

Grâce aux avantages cette haute fonction a été prise par les Grecs, « ces habitants des boyards les avaient seulement les grands Grecs ». De cette façon les diplomates du prince ont été recrutés des Grecs.

Au 16ème siècle, quand la Moldavie a été occupée par les Turcs, les Grecs ont réussi d'avoir la parole décisive dans la politique extérieure de l'Empire Ottoman et d'avoir aussi une grande importance pour la nomination du prince roumain en Moldavie. Ils sont devenus aussi, eux-mêmes, les princes régnants à l'argent qu'ils ont eu.

Donc la pénétration gréco-levantin en Moldavie, au Moyen-Âge a été déterminée des causes internes et externes :

- la création d'une institution supérieure de l'Église Orthodoxe en Moldavie ;
- le commerce de transit sur le territoire de la Moldavie ;

la nécessité d'entretenir les liaisons diplomatique avec les autres pays ;
la pénétration des Turcs dans l'Europe.

NOTE :

¹ N. Iorga, *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat bisericile românești în secolele XIV-XV*, în "Analele Academiei Române", 35 (1913), p. 407.

² Gh.I. Moisesescu, Șt. Lupsa, Alex. Filipescu, *Istoria bisericii române*, vol.I, București, 1957-58, p.180.

³ Hurmuzaki, *Documente*, vol.XIV, partea I, p. 31 – 34.

⁴ *Ibidem*. p. 37 – 38.

⁵ Gh.I.Moisesescu, Șt.Lupsa, Alex. Filipescu, *op. cit.*, p.228

⁶ Hurmuzaki, *op.cit.* , p. 3.

N.Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol.II, Ed. a II-a Bucuresti. 1932, p. 99.

⁸ Idem, *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat bisericile românești în secolele XIV-XV*, p. 99.

⁹ Gh.M.Ionescu, *Istoricul închinării mănăstirilor românești și abuzurile călugărilor străini*, București, 1899, p. 11.

¹⁰ T. Bogodae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sf. Munte Athos*, Sibiu, 1941, p. 189.

¹¹ Gh.M.Ionescu, *op.cit.*, p. 11.

¹² *Ibidem*, p. 12.

Ibidem, p. 16.

¹⁴ S.Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed.a II-a , Sibiu, 1930, p. 103.

¹⁶ *Ibidem*, p. 255.

Idem, *Istoria comerțului românesc. Epoca veche*, Bucuresti, 1925, p.117.

¹⁸ P.P.Panaiteescu, *Introducere la istoria culturii românești*, Ed. științifică, București , 1969, p. 273.

¹⁹ P.P.Panaiteescu, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în evul mediul*, în *Interpretări românești*, București , 1947, p. 128.

²⁰ N. Iorga, *Bizant după Bizant*, Ed. Enciclopedica, Bucuresti, 1972, p. 42.

²¹ *Ibidem*.

²² P.P. Panaiteescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 84.

²³ Idem, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în evul mediu*, în *op. cit.* , p. 127.

²⁴ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol.I, Vălenii de Munte, 1915, p. 203.

A. Golimas, *Despre capuchehaile Moldovei și poruncile Porții către Moldova până în 1829*, Iași, 1943, p. 23

²⁶ Gh.I. Moisesescu, Șt. Lupsa, Alex. Filipescu, *op.cit.* , p. 104.

²⁷ A. Golimas, *op. cit.* , p. 73.

²⁸ *Ibidem*. p. 39.

²⁹ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol.VI, București, 1896, p. 32.

³⁰ *Ibidem*, p. 39.

³¹ *Ibidem*, vol. V. p. 119.